

GEOGRAPHICAL FEATURES AND CULTURAL ECOLOGY OF GÜVERDA VINEYARDS

Güverda Bağlarının Coğrafi Özellikleri ve Kültürel Ekolojisi (Artvin)

Leman ALBAYRAK¹

Cevdet YILMAZ²

Öz

Türkiye’de kırsal miras zenginliğini besleyen çok çeşitli etkenler bulunmaktadır. Kısa mesafeler içinde değişen coğrafi şartlar, uzun tarihsel geçmiş ve çeşitli kültürlerle ait birikimler yöresel bazda farklı kültürel zenginliklerin gelişmesinde etkili olmuştur. Fiziki coğrafya şartlarına uyum geliştirilmesi ve geleneksel ekolojik bilgiye dayalı özgün tarımsal üretimler, mikro havzalara özel yöresel ürünler ve bu iktisadi faaliyete uygun hayat tarzları bunların bir kısmını oluşturmaktadır. Bu araştırmada Artvin’de Okçular (Berta) Çayı Havzası’nda bulunan Güverda bağlarında arazi kullanımı, bağcılık ve mahsulün muhafazasında uygulanan geleneksel yöntemler incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmış ve arazi çalışmaları yapılmıştır. Araştırma sahasında 12 kişi ile yüz yüze görüşme gerçekleştirilerek elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Bulgulara göre araştırma sahasında bağcılıkla ilgili geleneksel birçok yöntemin devam ettirildiği gözlenmiştir. Güverda Bağlarında tarımsal faaliyetler yerel coğrafi şartların etkisiyle taraçalar üzerinde sürdürülmekte, üzümlerin toplanması, saklanması, korunması sürecinde yerel ekolojik bilgiden faydalanılmaktadır. Zorlu coğrafi şartlarda elde edilen mahsulün uzun süre bozulmadan saklanması ve böylelikle değerinin muhafaza edilmesi konusunda yöre insanının geliştirdiği metotlar insan - doğa uyumuna yani kültürel ekolojide güzel bir örnektir. Söz konusu metotların tespiti ve bunların her birinin yerel kültür unsurları olarak gelecek kuşaklara aktarılması önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Ekoloji, Geleneksel Tarım Bilgisi, Artvin, Güverda, Bağcılık

Abstract

There are many factors that nurture the richness of rural heritage in Turkey. Changing geographical conditions within short distances, long historical past and accumulations from various cultures, have contributed to cultural richness to flourish locally. Developing adaptation to physical geographic conditions, unique agricultural products based on traditional ecological knowledge, local products specific to micro-basins and lifestyles that are harmonious with that economic activity and the architectural texture constitute a part of this cultural wealth. In this research, land use, viticulture and traditional methods of crop protection in Güverda vineyards located in Okçular (Berta) Stream Basin in Artvin, have been studied. Qualitative research method was used in the research and field studies have been done. Face-to-face interviews were held with 12 people in the research area and the obtained data were analyzed descriptively. According to the findings, it was observed that many traditional methods of viticulture were continued in the research field. Agricultural activities in Güverda Vineyards are carried out on terraces due to local geographical conditions and local ecological knowledge is used in the process of collecting, storing and preserving of the grapes. The methods developed by local people in harvesting the resulting crops in difficult geographical conditions, long-term intact storage and thereby preserving its value is a good example of natural harmony in other words cultural ecology. Determination of these methods and passing each of them on to future generations as local cultural elements is of capital importance.

Keywords: Cultural Ecology, Traditional Agriculture Knowledge, Artvin, Güverda, Viticulture

¹ **Correspondence to:** PhD Candidate., Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of Geography, Atakum, 55200, Samsun, TURKEY., <https://orcid.org/0000-0001-6944-3852>, eraalbayrakleman@gmail.com

² Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Atakum, 55200, Samsun, TURKEY., <https://orcid.org/0000-0003-0430-619X>, cylvilmaz@omu.edu.tr

GİRİŞ

Nüfusun gıda ihtiyacı ve bunun nasıl üretildiği en geri kalmış olandan en gelişmişine bütün ülkelerin başlıca sorunudur. Geri kalmış veya gelişmekte olan ülkelerde nüfus artışına paralel olarak her geçen yıl daha fazla gıdaya ihtiyaç duyulurken, gelişmiş ülkelerde ise refah düzeyindeki artış ve israfla ilişkili olarak tarımsal gıda ihtiyacı artmaktadır. Her iki durumda da artan talebe bağlı olarak; yeni üretim alanları için doğal çevre üzerinde, hâlihazır üretimi arttırmak için de mevcut tarım alanlarında birim alandan daha fazla verim elde etmek için baskılar devam etmektedir. Dünya toplam gıda üretimi dışında esas önemli sorun bunun geri kalmış ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında adaletsiz dağılımı ile ilgilidir. Küreselleşme, sanayi, iklim değişikliği gibi pek çok faktörün gıda üretimi ve güvenli gıdaya erişimi etkilemesi de ayrıca önemli bir husustur. Buna karşın toprak ve mahsul verimliliğinin doğal çevreye ve canlılara zarar vermeden sağlanması giderek önem kazanmaktadır.

Bu bağlamda endüstriyel tarıma karşın, geleneksel tarım yöntemlerinin “doğanın egemenliğine karşı onunla savaşmak yerine ona (doğaya) uyum sağlanması” (Beus ve Dunlap 1990) ilkesi tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliği bakımından bir alternatif oluşturmaktadır. Geleneksel ekolojik bilgiye dayalı tarım ve bunun sürdürülebilirliği yerel ve ulusal dinamiklerle etkileşim halindedir. Bu durum, tarımsal faaliyetlerin her biri ayrı bir fiziki coğrafya unsuru olan ekosistemler ile beşerî faktörler (geçim tipleri, kırsal nüfus, nüfus hareketleri, demografik yapı, geleneksel ve popüler kültür, sosyal olarak gıdanın adil paylaşımı vd) arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu ilişkiler, bütünsel bakışla ele alınan ve genel coğrafya içinde insanın çevreye fazla zarar vermeden, bir şekilde ona uyum sağlayarak, ondan faydalanması şeklinde tanımladığımız “kültürel ekoloji” çalışmaları ile daha iyi anlaşılmaktadır. Bu anlamda insan-çevre ilişkilerinin hem insan hem de çevre lehine sorunsuz veya en az problemle sürdürülmesinde yerel ekolojik bilginin rolü ve sahip olunan geleneksel tarım bilgisinin ne kadar işe yaradığı gibi sorular akla gelmektedir. Nitekim insanların bir alana nasıl yerleşip onu nasıl kullanacağı çevrenin kendisine sunduğu olanaklar arasından yapacağı tercihle ilişkili olduğu kadar bu tercihler üzerinde kültürel miras ve kültürel birikim de yol gösterici olmaktadır. Dolayısıyla kültürün ve ekonominin yerel özellikleri, çevrenin sunduğu olanaklar çerçevesinde verilen kültürel kararların bir ürünüdürler (Tümertekin ve Özgüç, 2002).

Tarım coğrafyası araştırmalarında; tarımsal arazi kullanımında sürdürülebilir yöntemler, fiziki çevreye beşerî müdahaleler, geçim şekilleri, kırsal ekonominin fiziki ve beşerî çevreyle ilişkisi ve küresel iklim değişikliği karşısında geleneksel ekolojik tarımın önemine dair çalışmalar bulunmaktadır (Akbulak 2007; Arı 2001, 2003; Türkeş 2014). Dünyanın farklı bölgelerinde, sürdürülen üzüm yetiştiriciliği ve bu tarımsal faaliyetlerde arazi kullanımı, geleneksel ekolojik bilgi üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan; Faltan (2016), üzüm yetiştiriciliği ve arazi kullanımıyla gelişen bağcılık peyzajının ekolojik istikrar sağladığını, bu ortamların fizyognomik olarak kendine özgü bir arazi yapısı olduğundan; Supuka et al., (2011) bağcılık alanlarının, kültürel peyzajın değerli bir parçasını oluşturduğundan ve üzüm bağlarının gelişmesi için uygun çevre koşullarına sahip alanlar üzerindeki insan faaliyetlerinin uzun vadeli etkisiyle geliştiğinden bahsetmiştir. Abbona et al., (2017) ise iki farklı ekolojik ortamda sürdürülen bağcılıkta geleneksel tarım yöntemlerini ve ekolojik ilkelerin geçerliliğini sorgulamıştır.

Yakın zamanlara kadar, kırsal kesimde kapalı ekonomik sistem içinde belli bir coğrafi mekânda yaşayan ve gıda teminini yakın çevresinde üreterek sağlayan toplumlar, fiziki ve beşerî çevrelere dair bilgi, öngörü, muhtemel sorun, çözüm ve uygulamalara sahip olmuşlardır. Teknoloji ve sanayiden faydalanmanın güç olduğu dönemlerde, beşerî faaliyetleri zorlaştıran coğrafi şartlar temel ihtiyaçların karşılanmasında insanları en uygun çözümü bulmaya yöneltmiştir. Nitekim Coğrafya biliminin en temel uğraşı mekânı, insan ile çevre arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişkileri anlamaya çalışmaktır. Bu anlamda coğrafya bilim dalı içinde giderek daha fazla kullanılmaya başlanan kültürel ekoloji, yerel toplumların içerisinde yaşadığı ortamın kaynaklarının nasıl kullandığının anlaşılmasına yardımcı olması bakımından önemlidir (Arı, 2001; 2017).

Kültürel ekoloji perspektifi, fizikî ve beşerî unsurları birlikte ele alarak aralarındaki etkileşimi açıklamaktadır. Dolayısıyla tarımın sürdürülebilirliği ve gıdanın teminatı beşerî unsurların yanında fiziki çevrenin iyi tanınması ile mümkündür. Doğal koşullara uyum sağlanarak sürdürülen tarımsal faaliyetler insan ve doğa arasında çok yönlü ilişkiyi geliştirmiştir. Bu yönüyle kültürel ekolojide asıl olan unsur; insan fiziki çevreyi kendisi için kullanırken, bu arada da fiziki çevrenin kendisini yenilemesine ve var olan ekolojik dengesini sürdürmesine imkân vermesidir (Korkmaz ve Gürbüz 2008:3). Diğer taraftan insan faaliyetleri nedeniyle ekolojik dengenin bozulması yerel üretim süreçlerini olumsuz etkilemektedir. Geçimin topraktan sağlandığı ve bunun yanında diğer ekonomik faaliyetlerin de doğal koşullara bağlı oluşu, kültürel ekolojide insan-çevre ilişkilerine bütünsel bakış açısını gerekli kılmıştır. Berkes (1999), “Geleneksel Ekolojik Bilgi” olarak tanımlanan bu bütünsel yaklaşımı, bir toplumun fiziki çevre ve bileşenleri, doğal kaynakların kullanımı ve yönetimine ilişkin bilgilerini, faaliyetlerini ve değerlerini içerdiğini ifade etmiştir.

Geleneksel ekolojik bilgi, özellikle belirli bir grup insanın deneyimlerinden ve geleneklerinden türetilen çevre hakkında her türlü bilgiye atıfta bulunmaktadır. Bu tür deneysel bilgi, uzun bir süre boyunca yürütülen ve diğer geleneksel ekolojik bilgi sahiplerinin deneyimleri, öngörülleri ile pekiştirilen bir dizi genelleştirilmiş gözlemden oluşmaktadır (Usher, 2000).

Nitekim [Steward'a \(1968\)](#) göre bu bilgi ve deneyim, yararlanılan ekosistemlerle paralel olarak çeşitlilik göstermektedir. Araştırmacı, insanın çevreye uyumunu; doğa içinde toplumun yapısına, ihtiyaçlarına, teknolojisine bağlı bir durum olarak değerlendirmiştir. Geleneksel ekolojik bilgi uygulamaları, büyük ölçüde yerel sosyal mekanizmalara bağlı olması nedeniyle bilimsel ekolojik bilgidен farklı olmaktadır. Bu sosyal mekanizmalar, yerel ekolojik bilgidен sosyal kurumlara, kültürel içselleştirme mekanizmalarına ve dünya görüşlerine doğru ilerleyen bir hiyerarşi olarak düşünülebilir. Bu mekanizmalar, toplumların kendi yerel bilgilerine göre hareket edebilecekleri ve çevreden bir geçim sağlamak için kullanabilecekleri araçları sağlamaktadır ([Berkes 1989;2000](#)).

Fizikî çevreye duyarlılığı esas alan geleneksel tarım yöntemlerinde, çevreden ve ekosistemlerden; algı, gözlem, anlama ve becerileri yoluyla fiziksel, biyolojik ve ekolojik etmenler konusunda elde edilen bilgiler, başarılı uyum örnekleri ve deneyimler olarak kuşaktan kuşağa geçme eğilimindedir ([Wilken, 1987](#)). Nitekim tarımsal üretime dayalı olarak doğal çevreyi tanıma ve ondan istifade etme kültürü de aynı şekilde zamanla geliştirilerek bugünkü kuşaklarla buluşması sağlanmıştır. Geleneksel tarım bilgisine sahip çiftçiler, yaşadıkları coğrafyada, atalarından kendilerine miras kalan bilgileri yerel koşullara uyarlayarak tarım sistemlerini böyle geliştirmişlerdir. Bu uygulamalar hem toplumların gıda güvenliği hem de tarımsal biyoçeşitliliğin korunmasına destek olmaktadır.

Tarımsal faaliyetlerde riski en aza indirmeye yönelik geliştirilen stratejiler verimde istikrarı sağlamakta, düşük teknoloji olanakları ve sınırlı kaynaklar ile en fazla getiri elde edilmeye çalışılmaktadır. Tarımsal miras olarak gelen bu bilgi ve uygulamalar insanlığa kültürel ve çevreye duyarlı hizmetler sunmaktadır ([Altieri, 2004](#)). Tarıma dayalı ekosistemler insanlığın sosyal ve kültürel gelişim süreci boyunca ortaya çıkmış ve çiftçilerin dış girdiler, sermaye ve bilimsel bilgi ya da teknolojiye erişimleri gibi, kendi doğal çevreleri ve ekosistemle olan etkileşimlerinin bir sonucu olarak gelişmiştir ([Wilson, 1999](#)). Çiftçiler geleneksel ve tecrübî bilgilerini kullanarak, kendi hayatî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, sürekli üretim yaparak ürün elde edebilecekleri bir sistem geliştirmiştir ([Wilken, 1987](#)).

Gelişmekte olan ülkelerde, dağlık ve engebelik arazilerde yaşamak zorunda olan çiftçilerin çoğunluğu, geleneksel ve yerli tarımsal bilgi ve teknikleri kullanarak gerçekte uygun olmayan (marjinal) ortamlardaki küçük arazilerde ve toprak parçalarında (yapay ya da doğal taraçalar, eğimli yamaçlar, yamaç döküntüleri, akarsu kum adaları, sel ve/ya da taşkın yatakları, vb.) tarım yapma zorunda kalmakta, dağlık alanlardan bile istifade etmektedir. Her biri ayrı bir tarımsal (agro) ekosistem olarak adlandırılabilir bu küçük üniteler ([Türkeş, 2004:77](#)) bu tür yerler için yerel halkın ihtiyacını karşılamada önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Böylece gelişen geleneksel agro-ekosistemler ve onlarla bağlantılı bitki çeşitliliği, doğal (fiziksel, biyolojik, ekolojik) ve sosyal sistemler arasında karmaşık bir ortak evrimleşme söz konusudur. Neticede yerli halkın 'geleneksel' ekosistem bilgisi, genel olarak çok amaçlı ve sürdürülebilir arazi kullanımlarıyla yönetilen zengin tarım arazileri ve yerel gıdada kendine yeterlilik ile sonuçlanmaktadır ([Türkeş, 2004:79](#)). Belli coğrafi mekânlara özgü gıda üretimi, yöresel ürünlerin varlığı ülkemizin kırsal miras zenginliğini besleyen çok çeşitli unsurlardan biridir. Bu mirasın yaşatılması, kırsal kültürün korunmasına katkı vermektedir. Bununla ilişkili olarak ülkemizde başlıca kültürel zenginlik kaynakları arasında; iklim ve ekolojiden kaynaklı özgün tarımsal üretim biçimleri, tabiatla intibak etmiş yaşam tarzı özellikleri örnek gösterilebilir ([URL- 1](#)).

Bu çalışmada, Artvin ilinin Berta çayı vadisinde, "çölde bir vaha" misali bir tarım alanı olan Güverda bağları ele alınmıştır. Söz konusu alan, Çoruh nehrinin kollarından biri olan Berta çayı vadisinin güneye dönük yamaçlarında, deniz seviyesine göre 360 m ile 610 m yükseltiler arasında yer almaktadır. Yörede Berta çayına dikey doğrultuda gelişen vadiler nedeniyle engebeli bir topografya hâkimdir. Güverda bağları, meyve yetiştiriciliğiyle öne çıkan bir tarım alanı olup geçmişten beri çevresinde bulunan Ortaköy, Çimenli, Sakalar ve Gökçe köyü tarafından kullanılmıştır. Bu çalışmada, yöre insanının bağcılık ziraatında en yüksek verimi alabilmek için fiziki çevre koşullarına uyum şekli, tarım arazisi oluşturma yöntemi ve mahsulün muhafazasında uygulanan geleneksel ekolojik bilgi unsurları araştırılmıştır. Böylece çok geniş tarım arazilerinin bulunmadığı ve uzun süre kapalı ekonomik yapının hâkim olduğu bu sahada, yerel imkânlardan en verimli şekilde istifade etme yöntemleri tespit edilmiştir. Bu tarımsal kültürün bozulmadan yeni nesillere aktarılması ve devamlılığının sağlanmış olması ayrıca dikkat çekici bir husustur.

Araştırma sahasında tarıma uygun düz arazilerin bulunmayışı, yöre halkını "taraçalama metodu" ile tarım alanı oluşturmaya sevk etmiştir. İnsanoğlunun fizikî çevreye uyum kabiliyeti burada da kendini göstermiş, ekim-dikim yapılacak araziler mevcut koşullara uyularak planlanmış ve mahsul çeşitliliği sağlanmıştır. Araştırma sahasında mikro klima şartlarının elverişliliği dikkate alınarak oldukça eğimli bir yüzeyde oluşturulan sekiler (taraçalar) üzerinde gerçekleştirilen bağ-bahçe tarımı böylesine küçük bir alanda bile tarımsal potansiyelin varlığı ve sürdürülebilirliğini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Güverda bağlarının çevresine göre sıcak iklime sahip olması, mahsulün taşınmadan hasat edildiği yerde depolama koşullarının oluşturulması gibi faktörler burayı mevsimlik bir yerleşme haline getirmiştir. Tarihsel süreç dikkate alındığında, geçmişten beri yörede yaşamış farklı kültür grupları Güverda bağlarında üretim yapmış, burada gelişen tarım kültürü günümüze kadar ulaşmıştır. Birim alandan mümkün olan en fazla verim ve çeşitlilik gözetilerek birçok

meyve türü yetiştirilmiştir. Çoruh nehri üzerine inşa edilen Deriner Barajı nedeniyle vadi tabanına kadar inen bu tarım alanının 1/3'ü baraj gölü altında kalmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışma, Okçular (Berta) Çayı Havzasında bulunan Güverda bağlarında gerçekleştirilmiştir. Çalışma, bu vadede bağcılık yapan yerel halkın tarımda geleneksel ekolojik bilgiye sahip oldukları ve fiziki çevreye uyum gösterilerek tarım ve gıda üretiminin sağlandığı varsayımına dayanmaktadır.

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden etnografya yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, doğal ortamda gerçekleşen insan davranışını anlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle veri kaynaklarına yakın olma, ilgili bireylerle konuşma, gözlemler yapma, ilgili dökümanları inceleme, araştırılan konuyu yakından tanıma nitel araştırmalarda önemli yer tutmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013:49). Dolayısıyla etnografik araştırmalarda araştırmacı, aynı kültürün, değerlerin, inançların, ön yargıların paylaşıldığı bir grup ya da alan belirlemesi gerekir ve genelde bu gruba dâhil olmaya çalışır (Kothari, 2004).

Etnografi, araştırmacılara kültürel grupları incelemelerine imkân verecek araçlar sunması nedeniyle kültürleri ve insan topluluklarını araştırmada yaygın olarak kullanılır (Gürbüz ve Şahin, 2014:368). Bu bağlamda Orta Çoruh havzasında yaşayan ve Güverda bağlarını kullanan yerel halkın tarımsal faaliyetlerinde araziden sürdürülebilir yararlanma yöntemi, üzüm yetiştiriciliğine fiziki ve beşeri faktörlerin etkisi ve mahsulün muhafazasında geleneksel ekolojik unsurların yerinde araştırılması amacıyla bu araştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Veri Toplama Aracı

Etnografi araştırmasında iyi tanımlanmış tek ortak kültüre sahip gruplarla çalışılması önerilmekte, bu kültürel grubun çok sayıda ürün, mülakat ve gözlemlerle iyi bir şekilde betimlenmesine yetecek şekilde çalışmaların yapılması gerekmektedir (Mertens, 2014). Gözlem, çalışmanın başında iken ilerisi için bir fikir sürmeye yeter derecede önemli ya da özgün bazı görüşler kazandırmaktadır (Özgüç, 1984:64). Bu araştırmada veriler, katılımlı gözlem ve yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Görüşme yoluyla deneyimler, tutumlar, düşünceler, niyetler, yorumlar ve zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenemeyen anlaşılmaya çalışılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013:148).

Görüşmeler için yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmede kullanılan sorular ile araştırmacılar, katılımcının bakış açısından dünyaya yaklaşmaya çalışır ve planlanan soruların dil düzeyi ayarlanarak ya da araştırma sürecinde ortaya çıkan planlanmamış ek sorularla araştırma gerçekleştirilir (Berg ve Lune 2015:137). Yarı yapılandırılmış görüşme formu, geleneksel ekoloji unsurlarının bütünsel bakışla ele alınabilmesi, gözlemlerle ve eldeki sorularla öngörülemeyen yeni soruların oluşması ve cevaplara fırsat vermesi bakımından tercih edilmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşme formunun geliştirilmesinde; Berkes 1989,1999; Arı 2003, 2017; Huntington 2000'den yararlanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun ilk bölümünde görüşmeye katılan bağcılarının yaşı, cinsiyeti, yaşadığı köy, kaç yıldır bağcılık yaptığı şeklinde bağcılar hakkında bilgi almaya yönelik sorular bulunmaktadır. İkinci bölümde ise Güverda bağlarını kullananların arazinin tarım alanına dönüştürülmesinde etkin olup olmadıkları, etkin iseler bunu nasıl gerçekleştirdikleri, etkin değilse atalarından buna dair hangi uygulamaları gördükleri; yamaç arazinin nasıl işlendiği, toprak verimliliğinin nasıl sağlandığı; üzüm yetiştirme sürecinde farklı bitki türlerinden yararlanma şekli; hasadın ardından mahsulü saklama koşullarının nasıl oluşturulduğuna yönelik açık uçlu sorular bulunmaktadır.

Araştırmanın temel soruları;

- Güverda bağlarında arazi kullanımının nasıl geliştiği,
- Mevcut arazinin, tarım toprağına nasıl dönüştürüldüğü,
- Toprak verimliliğinin nasıl sağlandığı,
- Üzüm yetiştiriciliğinde fiziki çevre unsurlarından ne şekilde yararlanıldığı,
- Üzümün nerede ve nasıl muhafaza edildiği,
- Çevre değişikliklerinin üzüm yetiştiriciliğini ve muhafazasını nasıl etkilediğine yönelik olarak oluşturulmuştur.

Bununla birlikte ön verilere dayanarak, görüşülen kişilere atalarından öğrendikleri ve uyguladıkları yöntemler ve bağılı kullandıkları süre boyunca karşılaştıkları arazi kullanımındaki değişiklikler sorulmuştur. Arazi çalışmasından ve veri elde etme aşamasından önce Güverda bağlarında yetiştirdiği üzümün haftalık pazarlarda satışını yapan biri 57 diğeri 82 yaşında olan iki bağcı ile ön görüşme yapılmıştır. Bu ise arazi çalışması için uygun zaman ve kişilerin belirlenmesinde yönlendirici olmuştur.

Çalışma Grubu

Çalışma grubunun seçilmesinde amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, araştırmanın amacına bağlı olarak bilgi açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanımakta, belli ölçütleri karşılayan bir veya daha fazla özel durumlarda çalışılmak istendiğinde tercih edilmektedir. Seçilen durumlar bağlamında doğa ve toplum olaylarını ya da olgularını anlamaya ve bunlar arasındaki ilişkiler keşfedilmeye çalışılmaktadır (Büyüköztürk vd., 2012). Bu bağlamda çalışmaya katılan bireylerin seçiminde, yaşları, uzun yıllar bağcılık yapıyor olmaları, bağlığı kullanan köylerde yaşıyor olup olmadıkları, mahsulü bağlıkta muhafaza edip etmedikleri etkili olmuştur. Bu koşullara göre Güverda bağlığını kullanan köyler tespit edilmiştir. Bu köyleri oluşturan Sakalar, Ortaköy, Gökçe ve Çimenli köyü yerleşim birimlerinde yaşamakta olan toplam 12 kişi ile görüşülmüştür.

Verilerin Toplanması

Veriler, arazi çalışmaları ve katılımlı gözlem yoluyla elde edilmiştir. Arazi çalışmalarından önce literatür taraması yapılmıştır. Çalışma konusu ile ilgili olanların bir bölümüne internet ortamından tarım coğrafyası, geleneksel ekolojik bilgi, geleneksel tarım, bağcılık, sürdürülebilir arazi kullanımı, agroekosistem sözcükleriyle tarama yapılarak ulaşılmıştır. Bu sürecin diğer bölümünde ise yerel arşivler gözden geçirilmiştir. Literatür taraması sonucunda Güverda bağları mevkiinin yerleşme coğrafyası araştırmasında ele alındığı (Ceylan, 2001) ancak bağcılık ve geleneksel tarım bilgisine dair incelemelerin olmadığı tespit edilmiştir. Araştırma sahasında ilk arazi çalışması 29 Ekim 2019, ikincisi ise 26 Ocak 2020 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Güverda bağlarında bağ bozumuna denk getirilerek katılımlı gözlem ve yüz yüze görüşme sağlanması amacıyla ilk arazi çalışması sonbahar döneminde yapılmıştır. İkinci arazi çalışması için üzüm ambarlarındaki mahsulün muhafazasını görmek ve ağaçların yaprak döktüğü dönemde bağ alanındaki taraça uygulamasının fotoğraf çekimini yapmak amacıyla kış dönemi seçilmiştir.

Güverda bağlarında uzun yıllar yetiştiricilik yapan farklı köylerden (Ortaköy, Sakalar, Çimenli, Gökçe) gelen kişilerin bağdaki faaliyetlerine eşlik edilmiştir. Bu arazi çalışmalarına ek olarak, bağlığı kullanan köylerde benzer arazi kullanımı ve gıda muhafaza yönteminin uygulanıp uygulanmadığını gözlemlemek amacıyla 2020 yılının Temmuz ayı içinde Sakalar, Çimenli ve Berta köylerine arazi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu ise Güverda bağlarının yöredeki tarımsal faaliyetlerle ve arazi kullanımıyla ilişkisinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Araştırma sahasında yapılan görüşmeler grup görüşmesi tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Grup görüşmesine yönlendiren etken, aile büyüklerinin bağlığa gününbirlik olarak ve birlikte gelip çalışmaları olmuştur. Görüşme yapılan kişiler 55 ve 82 yaş aralığındadır.

Sorular yüz yüze görüşmeler ile 8 erkek ve 4 kadın bireye sorulmuştur. Her bir görüşme 40 dk ile 55 dk arasında sürmüştür. Katılımcıların izniyle görüşmelerin ses kaydı alınmış ve daha sonra yazıya aktarılmıştır. Araştırma sahasının nicel verilerini oluşturan iklim özellikleri, MİGM'den (Meteoroloji 12. Bölge Müdürlüğü) alınan veriler hesaplanarak yorumlanmış ve 489 m yükseltide bulunan Ardanuç meteoroloji istasyonunun 47 yıllık (1964-2010) ölçümleri dikkate alınmıştır. Güverda bağlarında meyve yetiştiriciliği yapan köylerin nüfusu ile ilgili değerler 2019 yılı TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) verilerinden sağlanmıştır.

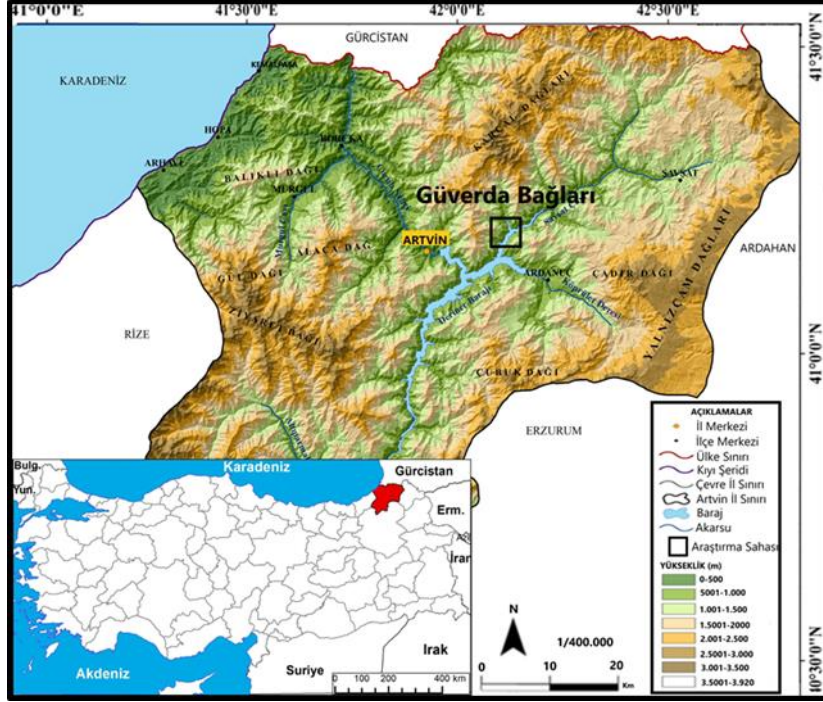
Verilerin Analizi

Elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Bu teknikle araştırmanın kavramsal çerçevesi ve gözlemlerde yer alan boyutlardan yola çıkarak veri analizi için çerçeve oluşturulmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2013:256). Araştırma sahasındaki gözlem ve görüşmelere dayalı olarak temel çerçeve oluşturulmuştur. Veriler organize edilerek 4 tema altında yorumlanmış ve açıklanmıştır. Verilerin analizinin güvenilirliğini sağlamak amacıyla derinlik odaklı veri toplama doğrultusunda, araştırmadan elde edilen bulguların araştırma sorularına tam cevap verdiği görülmüştür. Elde edilen sonuçlar ek saha araştırmalarıyla teyit edilmiştir. Coğrafi koşulların araştırma sahasına benzer ortamlar oluşturduğu yakın çevredeki yerleşim yerlerinde gözlem ve görüşmeler ile ek veri toplanarak bulguların gerçeğe uygun olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılardan ve gözlem boyunca elde edilen bulgular fotoğraflar ve katılımcı ifadelerinden alıntılarla desteklenmiştir.

ARAŞTIRMA ALANI

Güverda bağları Doğu Karadeniz Bölümü'nde Artvin ili sınırları içinde, Çoruh nehri kollarından olan Berta Çayı vadisinin sağ yamacında yer almaktadır. Güverda bağlarının kuzeyinde Sakalar (Saltetra), güneybatısında Çimenli (Cimerk) köyleri; doğu ve güneydoğu yönünden Deriner baraj gölü bulunmaktadır (Şekil 1).

Güverda bağları, il merkezine 24 km, Sakalar ve Çimenli köylerine 1,5-2 km, Ortaköy köyüne ise yaklaşık 6 km uzaklıktadır. Bağlık alan Deriner baraj gölünden önce vadi tabanına kadar uzanıyordu. Mevcut haliyle Güverda bağları yaklaşık 510 dönüm kadar bir alan kaplamaktadır.

Şekil 1: Güverda Bağlarının Lokasyonu

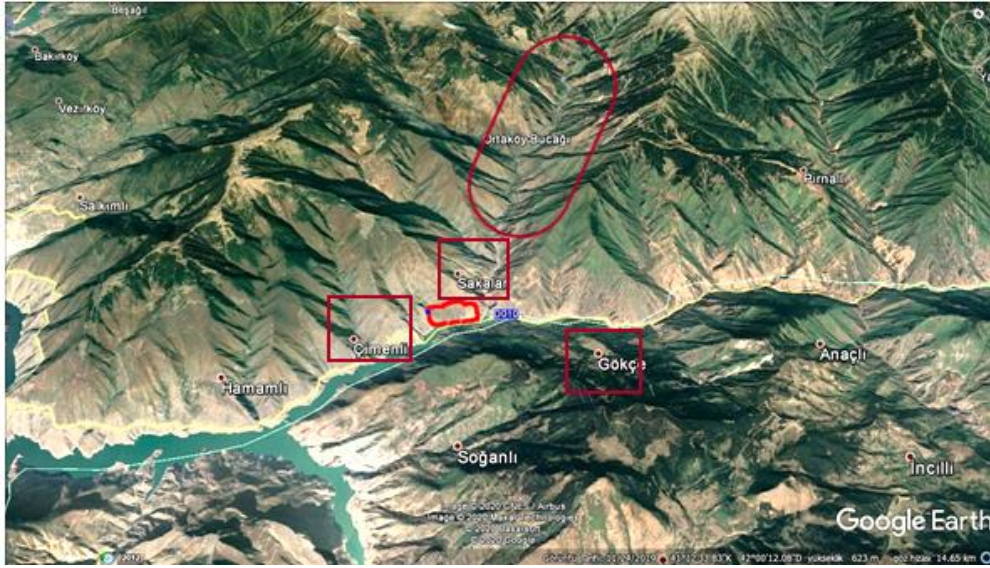
BULGULAR

Güverda Bağları ve Çevresinin Fizikî Ortam Özellikleri

Güverda bağlarının bulunduğu Berta çayı vadisi, doğu yönünden Yalnızçam sıradağları (Çadır Dağı 3054 m) ile batıdan Karçal Dağlarının (3415 m) çevrelediği yüksek dağ sıraları arasında alçak bir sahaya tekabül eder. Berta Vadisi, Meydancık Çayı ile Şavşat Çayı'nın birleştiği yerden (Okçular) güneybatıda Ferhatlı Çayı'nın Berta Çayı'na kavuştuğu kesime kadar 30 km boyunca uzanır. Enine profili çoğu yerde "V" şeklinde olup uzunluğu (500-700 m) fazla değildir (Şekil 2). Yörede neotektonik hareketler akarsuların yana aşındırmasına fırsat vermediğinden dar ve derin vadiler gelişmiştir. Dolayısıyla Ortaköy, Karçal, Yanıklı, Çukur, Gökmar vadileri boyunca eğim değerleri %70-80 arasındadır (Sever, 2001:62-91).

Araştırma sahasının jeolojik ünitesi Jura-Kretase ve Üst Kretase-Eosen volkanik seri ve sedimenter kayalardan oluşmaktadır. Ortaköy'ün güneyinde Berta vadisi yamaçlarında aflöre eden ve granit ve granitoid intrüzyonları ile beslenmiş metamorfik seri yer almaktadır (Demirsu, 1954:6). Berta köprüsü yakınlarında ise asit ve bazik intrüzyonlar yer yer yüzeylenmektedir (Sever, 2001:27). Berta çayı havzasının güneydoğusunda, kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzanan Yalnızçam sıradağları Doğu Anadolu'nun soğuk ikliminin; batısındaki Karçal Dağları ise Karadeniz'den gelen nemli hava kütlelerinin etkisini engelleyerek iç kesimlerdeki vadiler boyunca mikroiklim koşullarının oluşmasında etkili olmuştur. Akdeniz iklimi özelliklerine az çok benzerlik gösteren bu iklim tipi, Artvin'den itibaren güneye doğru Çoruh Vadisi ile Berta Vadisi'nin 600-700 m yükseltiye ve Bağcılar Köyü'ne kadar olan kesimlerinde görülmektedir (Ceylan, 2001:54).

Artvin'de tarım arazileri, il yüzölçümünün yaklaşık %9'unu oluşturmaktadır (URL-2). Güverda bağları ve köylerin bağlı olduğu Merkez ilçenin tarım alanı 13.062 ha, orman ve fundalık alanlar 38.381 ha, çayır ve mera alanı 10.904 ha alan kaplamaktadır. Tarım alanlarının belirlenmesi ve sürdürülebilir kullanımında arazinin eğim, bakı ve yükselti durumu önemli fiziki etmenlerdir. Bu nedenle Merkez ilçenin tarım alanlarının yoğunluk gösterdiği yükselti basamakları değerlendirildiğinde 1974 ha tarım alanı 500-750 yükselti basamağında, 1938 ha tarım alanı 750-1000 m, 1678 ha tarım alanı ise 1000-1250 m yükselti basamağında yer alır (Yavuz Özalp vd., 2013:302-308)

Şekil 2: Güverda Bağlarının ve Bağları Kullanan Çevresindeki Köylerin Konumu

Tarım arazilerinin büyük kısmının eğim oranı %20'nin üzerindedir. Merkez ilçede 1327 ha tarım alanı %20-30, 2471 ha tarım alanı %30-45, 5518 ha tarım alanı ise %45 ve üzerinde eğim değerlerine sahiptir. Bakı faktörüne bağlı olarak ortaya çıkan güneşlenme süresi tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliğini etkilemektedir. Araştırma sahasında tarım alanlarının büyük çoğunluğu doğu ve güney yönündedir. Merkez ilçede tarım arazilerinin 1717 ha alanı doğu, 1890 ha alanı güneydoğu, 1591 hektar alanı güney, 1113 ha alanı ise güneybatıya dönük konumdadır. Artvin ili arazisinin yaklaşık %80'inin 1000 metrenin üzerinde olduğu, tarımın 55.981 ha (%62.62) ile %30 eğimin üzerinde yer aldığı, tarım alanının %45'inin 1000-1750 metre arasında bulunduğu ve tarım alanlarının %50.58'inin güneşe dönük olduğu (Yavuz Özalp vd., 2013:302-308) değerlendirildiğinde ekim ve dikime uygun topraklar dar alanlı olup bakı, sıcaklık, toprak koşullarından istifade edilmesi ile oluşturulan tarım arazilerinin birbirinden uzak ve parçalı halde gelişmiş olduğu söylenebilir. Güverda bağları güneye bakan yamaçlar üzerinde olduğundan (Fotoğraf:1) güneşten daha fazla yararlanmaktadır.

Genel olarak asmanın bir vejetasyon periyodunda 1300 saatlik güneşlenmeye ihtiyacı vardır (Göktaş, 2008:3). Bol güneş ışığı asmaların gelişmesi, fotosentez ve tanedeki renk oluşumu için gerekli olduğundan güneş ışınlarının daha dik geldiği güney veya güneybatıdaki yamaçlara dikilen bağlar güneşten daha fazla yararlanmaktadır. Çabuk ısınan ve sıcak olan bu kesimlerde üzüm kalitesi artmaktadır.

Güverda bağlarına en yakın olan Ardanuç meteoroloji istasyonunun verileri esas alındığında, ilçenin kış mevsiminde sıcaklık ortalaması 2.4 °C, ilkbaharda 12.6 °C, yaz döneminde 20.4 °C iken sonbahar döneminde ise 13.8 °C'dir. Ardanuç'ta yıllık ortalama nem oranı ise %66,4'tür. Yıllık ortalama kar yağışlı gün sayısı 12.4, yıllık yağış ortalaması 435.7 mm ve yıllık ortalama donlu gün sayısı ise 0.9 gündür. Meyvenin olgunlaşma dönemindeki yağışlar hastalıkları artırarak hasadı geciktirmektedir. Hasat dönemine yakın zamanlarda meydana gelen yağışlar verim ve kaliteyi düşürür (Boyer, 1998: 48). Asmanın vejetasyon devresini tamamlaması bakımından toprak sıcaklığının 10 °C'nin altına düşmemesi, havanın günlük ortalama sıcaklığının 18°C ve daha yüksek olması gerekmektedir. Diğer meyve ağaçları kadar neme gerek duymayan asma, yıllık yağış tutarının 500 mm'lere düştüğü bölgelere kolayca adapte olmaktadır (Doğanay, 2015:322-323). İklim ve toprak özellikleri meyve danelerinin gelişiminde etkilidir. Nemli ortam ve asitli topraklar üzüm kabuğunun gelişmesine etki etmektedir (URL-3). Berta vadisi, yükselti ile yağış arasındaki ilişkiye bağlı olarak yağmurun gölgesinde kalan derin akarsu vadilerinden olup, Çoruh Vadisi de cephelerin fazla sokulamadığı yerlerden birisi olmasından dolayı söz konusu bağlığın çevresine göre daha az yağış aldığı söylenebilir (Atalay, 2010).

Güverda bağlarında üzüm yetiştiriciliği, bağlığın bulunduğu konum ve yağışın oranının yüksek olmamasından dolayı üzüm yağışlardan olumsuz etkilenmemektedir. Rüzgârların, orografik uzanış ve topografik özelliklerin etkisiyle vadi içlerine kanallı olduğu düşünüldüğünde vadede hâkim rüzgâr yönü kuzeydoğu-güneybatı yönlü olacağı muhtemeldir. Ancak yeterli meteorolojik ölçüm olmadığından bu unsurun etkisini açıklamak güçtür. Bununla birlikte bağlar, güneye dönük vadi yamacında yer alması sayesinde kuzey yönlü soğuk rüzgârlardan korunmuş olmaktadır.

Fotoğraf 1: Güverda Bağlarının Batı Yönünden Kuzeydoğu Yönüne Görünümü (29 Ekim, 2019)

Güverda bağlarının sulama suyu, kaynağını Karçal Dağları'ndan alan ve araştırma sahasına en yakın akarsu olan Ortaköy Deresi'nden sağlanmaktadır. Jeolojik yapıyı oluşturan formasyonların andezit, bazalt gibi geçirimsiz kayalardan oluşmasının etkisiyle yüzey suları yeraltına inememekte, yağmur suları yüzeysel akışa geçmektedir. Mevcut kaynak sularının sıcak dönemlerde azalması ve kurumması nedeniyle yeraltı su kaynaklarından sulamada yeterince yararlanılamamaktadır.

Bağlık arazinin seçiminde toprak özellikleri, iklimden sonra ikinci önemli faktördür. Berta Çayı havzasında, eğim değerlerinin yüksek ve bitki örtüsünün seyrek olması azonal toprak tiplerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Havzada azonal topraklar %1,3'lük bir alanda yayılış göstermektedir. Vadi tabanı ile yamaçlar arasında önemli bir birikinti konisi oluşmamış olup daha çok yamaç döküntüleri bulunmaktadır. Kalınlıkları yer yer 5 m'den fazla olan bu dolgu malzemelerinin üzerinde az da olsa tarım yapılmaktadır (Sever, 2001:91-211). Asma için en uygun topraklar ise tınlı topraklardır. Tınlı toprak içinde %35 – 45 kum, %35 – 40 silt (mil), %5 organik madde ve %10 – 25 oranında kil bulunduran topraklardır (Çelik, 2007). Asma yetiştirilecek araziye uygun asmanın seçimi ve uzun süre en yüksek verimin alınması için arazinin çeşitli yer ve derinliklerinden toprak örnekleri alınıp analiz edilmesi, sonuçta buna göre karar verilmesi gerekmektedir (Göktaş, 2008:4). Ancak araştırma sahasında, toprak analizi yapılmadığı ifade edilmiştir.

Asma farklı toprak türlerine uyum yeteneği yüksek olan bir bitki türü olmakla birlikte tınlı veya kumlu-tınlı topraklarda yüksek verim alınır. Taban suyu yüksek, su tutma kapasitesi fazla, derin ve tuzlu toprakları sevmez. Orta geçirgen topraklarda ideal gelişme gösterir (Boyer, 1998:96-97). Yamaç birikintileri üzerinde yapılan taraçalama yöntemi bu niteliklere uymaktadır. Nitekim kısa mesafeler dâhilinde aşındırılıp biriktirilen kolüvyal topraklar derin ve iyi drenajlı olduğundan bağcılığa uygun olmaktadır (Kaplukan, 2014). Bağcılar, asma köklerinin toprağa kolayca salınıp tutunabilmesi için toprağın gevşek dokulu, çakıllı olması gerektiğini, atalarının mevcut yeri seçmiş olmasında bu durumun da etkili olduğunu belirtmiştir. Humuslu toprakların bağcılık açısından önemi olmamasına rağmen iyi bir bağ toprağında %5-10 humusun bulunması arzu edilir. Yüzeysel yıkanan CaCO₃ (Kalsiyum karbonat) aşağı kısımlarda birikir. CaCO₃ (Kalsiyum karbonat) birikiminin artması durumunda alkalilik artarak Azot, Fosfor ve Potasyum gibi maddelerin asma bitkisi tarafından alınması zorlaşır. Sulama imkânlarının sınırlı olduğu bu tür kıraç bozkır arazilerdeki bağlar kurak geçen yıllarda sulamaya ihtiyaç duyar. Kireçli ve kireçsiz kahverengi orman toprakları tarıma uygun olmamakta ve bitki besin maddeleri ile su azlığı nedeniyle bu tür topraklarda bağlar ideal bir gelişme gösterememektedir (Dizdar, 2003:136). Bağlık çevresinde kahverengi orman topraklarının bulunmasına rağmen bu alanların bağcılık için seçilmemesi ve mevcut yerin belirlenmesinde yöre insanının toprak, sulama suyu, bakımın etkisini göz önünde bulundurduğunu göstermektedir.

Araştırma sahasında kuzeye dönük vadi yamaçlarında bitki örtüsü daha gür gelişmiştir. Vadilerin alçak kesimlerinde kurakçıl türler yer almaktadır. Güverda Bağları çevresinde ardıç türleri, (*Juniperus excelsa*, *Juniperus foetidissima*), karaçalı (*Paliunus spina-christi*), boyacı sumacı (*Costinus coggyria*), meşe (*Quercus*) türlerinin olduğu gözlemlenmiştir. Üzümün muhafaza şeklinde bu kurakçıl türlerden ve bağ ambarlarının yapımında ise yüksek kesimlerdeki ormanlardaki ağaçlardan yararlanılmıştır.

Güverda Bağları ve Çevresinin Beşerî Ortam Özellikleri

Araştırma sahasının yer aldığı yerleşim birimi olan Artvin, kuruluşu çok eski olmayan bir Orta çağ şehridir. Bununla birlikte yörede yapılan yüzey araştırmaları bu bölgede M.Ö 2000 yıllarına ait bazı yerleşmeler bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bölgede M.Ö. 4. yüzyılda Kolkhlar, Makaranlar ve Taokhlar gibi birtakım kavimler yaşamış (Tuncel, 1992:420), M.Ö. 713 yılında Sakaların (İskit) yerleştiği bir alan haline gelmiştir (Kırzioğlu, 1953:68-70). M.Ö. 800 yıllarında Urartular bölgeyi kendilerine bağlamış, 5. Yüzyılın başlarında Bizans egemenliği kurulmuş, 646'da İslam topraklarına katılan yöre, 1536-1537 harekâtı sırasında Osmanlıların eline geçmiştir. 1068'den itibaren Selçuklu hâkimiyeti kurulan bölge, bir dönem Gürcü egemenliğinde kalmıştır. 19.Yüzyıl'ın başlarına kadar Türklerin elinde olan Artvin bu yüzyılda iki defa Rus işgaline uğramıştır (Tuncel, 1992:420). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması hükümleri gereğince Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı olarak Rusya'ya terk edilmişti. Bu antlaşma ile Batum Sancağına bağlı bulunan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler ve Hopa'dan Kemalpaşa kesimi Rusya'ya bırakılmıştı. Daha sonra Gümrü (2 Aralık 1920) ve Moskova (16 Mart 1921) antlaşmalarıyla Türkiye'ye terk edilen bu mahallerde ise Artvin, Ardahan ve Kars livaları oluşturulmuştu (Gök, 2008:90).

Güverda bağlarını kullanan köy yerleşmelerinden Çimenli, Gökçe ve Sakalar köyleri vadi yamacında kurulu iken Ortaköy köyü vadi tabanından yamaçlara doğru dağınık bir yerleşmeye sahiptir. Köyler, Berta Çayı vadisi ve sırtlar ile birbirinden ayrılmıştır. Ortaköy köyü, Ortaköy vadisi boyunca kurulu olup yerleşme sınırı 350 m'den başlayıp 1450 m yükseltilere kadar çıkmaktadır. Sakalar Köyü, Ortaköy vadisinde 640 m yükseltide kurulmuş olup köyün bir mahallesi Deriner baraj gölü altında kalmış, bu mahalleden iki hane ise Güverda bağlarının kuzey kesiminde yeniden yerleşmiştir. Yerleşmeye uygun düzlüklerin ve tarıma elverişli toprak azlığı nedeniyle mahalleler Sakalar köyünde olduğu gibi yamacın üst zonlarında yan yana dizili halde kurulmuştur. Bununla birlikte bu köylerde meskenlerin birbirine çok yakın olmadığı dağınık yerleşme hâkimdir.

Araştırma sahasının nüfusu hakkında elde edilen verilere göre 1840'ta Artvin merkez ilçede oturan 6-7 bin civarındaki nüfusun yaklaşık yarıya yakını ticaretle uğraşan Ermeni nüfus meydana getiriyordu (Ceylan, 1995:94). Rus kayıtlarında adı Daba köyü ile birlikte Daba-Cmerki (Çimenli) olarak geçen köyün nüfusu 1886'da 252 kişiden oluşuyordu (URL-4). 1910 yılında Berta köyünde Müslüman Gürcülerin yaşadığı belirtilmiştir (Topçışvili ve Çutidze, 2019:33). Güverda bağlarının gelişimi ve buradaki üretime dair tarihi süreci aile büyüklerinden dinlediklerini ifade eden bağcılar; Gürcü, Ermeni, Türk vatandaşların Güverda bağlarında tarımsal faaliyetle uğraşmış olduklarını ve buradaki arazilerin miras yoluyla kendilerine kaldığını ifade etmişlerdir. Cumhuriyet Dönemi'nde araştırma sahasında yapılan ilk nüfus sayımı deneme amacıyla yapılan nüfus sayımı olup söz konusu bu sayımda merkez ilçede yaşayan toplam nüfus 27437 kadardı (Ceylan, 1995:97). Berta köyünde ise 521'i erkek ve 470'i kadın olmak üzere 991 kişi, Cmerki'de (Çimenli) 8 hanede 33 kişi yaşıyordu (Zeki, 1927: 21-146). Berta köyünün altı köyü kapsayan nahiye konumu 1925 yılında kaldırılmış, daha sonra yeniden nahiye yapılmış ve adı 1964'te Ortaköy olarak değiştirilmiştir. Aynı yılda Cmerki'nin adı ise Çimenli olarak değiştirilmiştir. Bölgedeki savaş ve göçlerin etkisiyle bu köylerde yaşayan nüfusun bir kısmı Doksanüç Harbi'nden sonra İstanbul, Bursa, Kocaeli gibi büyük şehirlere göç etmiştir. Barajdan etkilenen Sakalar köyünün bir mahallesinden bazı aileler Artvin il merkezine yerleşmiştir. 2019 yılı TÜİK nüfus verilerine göre, Güverda bağlarında arazisi olan köylerden Ortaköy'ün nüfusu 1095 kişi, Sakalar köyü 234, Çimenli köyü 94, Gökçe köyü ise 40 kişiden oluşmaktadır.

Araştırma sahasında, temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olup vadi içinden mezarlara kadar olan arazi çeşitli şekillerde ekili-dikili alanlar oluşturularak değerlendirilmektedir. Mezarlarda düz ve geniş alanların varlığına bağlı olarak tahıl tarımı ve sebze yetiştiriciliği yapılmaktadır. Tarımsal faaliyetler içinde meyveciliğin önemli yeri vardır. Yerel iklim koşulları, bu doğrultuda değerlendirilmiştir. Söz konusu köylerden Ortaköy, vadi boyunca yerleşim sahası olan geniş bir köy olması, nüfusunun diğer köylere göre fazla olması sayesinde meyve yetiştiriciliği daha fazla yapılmaktadır. Aynı zamanda köylüler yetiştirdiği ya da doğal ortamdan topladığı meyveleri Merkez ilçede ve diğer ilçelerdeki köy pazarlarında satışa sunmaktadır. Ulaşım ağının gelişmediği ve motorlu taşıtların kullanılmadığı geçmiş dönemlerde, Güverda bağlarında yetiştirilen meyveler, yöre halkı tarafından hayvan gücüyle Karçal dağları eteklerinde kurulu yaylalara (Berta, Beşağıl, İrsa, Sinkot, Kuvarshan vd.) götürülmüş ve yaylacılara satılmıştır. Aileler birkaç adet büyükbaş hayvan beslemekte, meyve bahçeleri ile gıda çeşitliliği sağlamaktadır. Bu yapı içinde Güverda bağları elde edilen gıdanın (meyve) ve kazancın çeşitlendirilmesinde önemli paya sahiptir. Bağcıların bir kısmı aynı zamanda Merkez ilçedeki çeşitli kamu kurumlarında çalışıyor olmaları sayesinde bağlığa yakın konumda olup hafta sonlarında geliş-gidiş yapmaktadırlar. Arazi çalışmaları esnasında köylüler kış döneminde dahi göç etmediklerini "bağı, bahçeyi bırakmak istemiyoruz, buralar atadan kalan ocak, bizden başka bu yerlere bakıp sahip çıkacak kimse yok, kendi ürettiklerimiz de bize yetiyor" şeklinde ifadelerde bulunmaları, arazilerin uzun yıllar verilen emekle oluşturulmuş olması, meyve ihtiyacının ve ek gelirin sağlanması etkisiyle yaşanan yere bir aidiyet ve bağlılık geliştirildiği görülmektedir. Köylerin yerleşim alanları içinde mevcut nüfusa yeterli tarım toprağın olmaması nedeniyle daha yüksek zonlardaki mezarlar ekim-dikim için kullanılmaktadır. İklim ve yükselti basamaklarına göre değişen geleneksel gıda üretimi söz konusudur. Bu coğrafi şartlar içinde, meyveciliğin yapılması ile önemli bir yere sahip olan Güverda bağları, zamanla dönemlik yerleşme haline gelmiş ve 1990'lı yıllara kadar ailelerin kış

dönemini geçirdiği bir yer olmuştur. Çevresindeki köylerin Güverda bağlarına olan mesafesi, motorlu taşıtların kullanılmadığı dönemlerde üzümün taşınmasının güç olması, bağlardaki işler için köylere gidiş dönüş yapılmasının zaman alması ve yorucu olması, mahsulün yetiştirildiği alanda muhafaza edilmesi gibi faktörlere karşı bir çözüm olarak *bağ ambarları* inşa edilmiştir. Bağ ambarları, bahçe mülkiyetine göre ve güneye dönük şekilde inşa edilmiştir. Her bağcının en az bir adet, bazılarının ise iki adet bağ ambarı bulunmaktadır. Hemen hemen her bahçe içinde bir bağ ambarı bulunması gevşek dokulu bir yerleşim ortaya çıkarmıştır.

Güverda bağlarının çevresindeki köylere yapılan yollarla üç tarafı toprak yol ile çevrelenmiştir. Bağların doğusundan, baraj gölüne paralel olarak Artvin-Şavşat-Ardahan karayolu geçmektedir. Bağlığa ulaşım, Şavşat ile Ardanuç karayolunu Artvin merkez ilçeye bağlayan tarihi Berta Köprüsü (baraj inşaatları kapsamında yapılan Berta dengeli konsol köprüsü) mevkiinden sağlanmaktadır. Bu ulaşım koşulları ve köylerin anayola ve merkez ilçeye yakın olması sayesinde bağcılar motorlu taşıtlarıyla bağın üst tarafındaki yola kadar gelebilmektedir. Yol yapım çalışmaları sonucunda Merkez ilçede çalışıp haftasonu bağlığa giden ve köyde yaşayanların bağlığa ulaşımı daha rahat olmuştur.

Güverda Bağlarında Geleneksel Arazi Kullanımı

Toprağın değişik sosyal ve ekonomik amaçlarla kullanılması veya değerlendirilmesi anlamına gelen topraktan yararlanma faaliyetleri (Doğanay, 1994:62), yerel koşullara göre değişmektedir. Fiziki çevre özellikleri bölümünde belirtildiği üzere araştırma sahasının oldukça engebeli topografyasının etkisiyle ekim-dikim yapılabilen tarım toprakları dar ve parçalıdır. Güverda bağlarını kullanan köylerde de dikili alanlar 800-1000 m yükselti arasında yoğunlaşmaktadır. Artvin ilçe merkezinde bağlıklar, toplam ekili-dikili alanların (6.592 ha) %40,7'sini (2.684 ha) kaplamaktadır. Sadece dikili alanlar içindeki payı ise %50'lere ulaşmaktadır (Ceylan,1995:289). 2019 yılı TÜİK verilerine göre toplu meyveliklerde sofralık ve çekirdekli üzüm alanı 2019 yılında 1906 dekar; sofralık ve çekirdeksiz üzüm ise 833 dekar alan kaplamaktadır. İklim, topografya ve toprak özelliklerinin meyve yetişmesine elverişli olduğu vadilerde *taraça* oluşturma yöntemiyle tarım alanları geliştirilmiştir. Nitekim Güverda bağları, eğimli bir yamaçta ve kolüvyal topraklar üzerinde taraçalama yöntemiyle oluşturulmuştur (Fotoğraf:2). Taraçalar, yamacın uzunluğu ve eğim derecesine bağlı olarak farklı boyutlarda olmaktadır. Eğimli arazinin geniş yer kapladığı topografyada, uzun vadede toprağın korunarak tarım yapılabilmesi arazinin taraçalandırılması ile mümkün olmuştur. Bu dar ve yapay (insan gücü ile oluşturulmuş) arazilerde tarım makineleri kullanılmamakta, bu yüzden tahıl tarımı yapılmamakta, ekili alan yerine dikili alanlar öne çıkmakta ve çoğunlukla meyvecilik yapılmaktadır.

Fotoğraf 2: Güverda Bağlarında Taraçalandırılmış Yamaçlar (26 Ocak, 2020)

Araştırma sahasının bulunduğu havzada, taraçalama yöntemi iki şekilde uygulanmıştır. Bunlardan *birincisi*, taş duvar örülerek, harç kullanılmadan yapılan ve yörede *hendek*³ denilen taraçalardır (Fotoğraf:3). Hendekler, toprak kalınlığının az olduğu ya da eğimli arazi üzerinde bitkilerin daha iyi gelişmesini, kök salmasını ve su akışını sağlayacak şekilde yaklaşık 1-1,5 m yüksekliğinde örülen taş duvarın yamaçla arasında oluşan boşluğa toprak doldurulmasıyla yapılmaktadır. Bu şekildeki taraçalar, taş ve toprağın taşınması ile yapılan yapay tarım arazileridir. Güverda bağlarında ise hendekler, eğimli arazi nedeniyle dikime uygun düz arazi oluşturmak ve toprağın sürüklenmesini önlemek amacıyla taş duvar örülerek yapılmıştır. Eğim doğrultusuna dik olacak şekilde sıralanan hendekler bazı bahçeler arasındaki sınır hattını oluşturmaktadır. Hendek duvarlarının yüksekliği, bağ ambarlarının bulunduğu konumda artırılmıştır. Bu duvarlar ile ambarın çevresi eğimin hızlandıracağı toprak ve su akıntısından korunmuş olmaktadır. Hendek duvarının taşları, bağlık arazide evleklerin yapılması esnasında topraktan çıkarılan taşlar ile oluşturulmuştur.

İkinci yöntem ise ağaçların dikildiği, eğim yönüne dik ve birbirine paralel oluşturan *evlekler*dir (Fotoğraf:4). Her iki şekilde arazinin taraçalandırılması aynı zamanda yıllık ekilip hasat edilen tarla bitkileri yerine, köklerinin toprak tutuculuğu daha fazla olan meyve ağaçlarının dikilmesini gerekli kılmıştır. Derin sürüm gerektiren bitkiler yerine toprak tutucu özelliği olan kök yapısına sahip bitkilerin yetiştirilmesi ile erozyonun bir ölçüde önlenmesi sağlanmıştır. Asma gövdesi ve yanlarına çakılan kuru ağaç dallarının yan yana sıralı halde evlek sırtı boyunca yer almaları sulama ve yağışlar esnasında toprağın sürüklenmesini azaltmış olmaktadır. Meyve ağaçları sayesinde, ekili alanlarda olduğu gibi tarlaların sürülmesine gerek kalmamakta, bahar aylarında taraçalar ve ağaç kökleri çapa ile düzeltilmektedir.

Fotoğraf 3-4: Güverda Bağlarında Taş Duvarların Üst Üste Yığılmasıyla Oluşturulan Hendek Ve Asmaların Sıralı Halde Dikildiği Evlekler

Taraçalama yöntemi ile tarım alanı olarak kullanılan bu arazilerde erozyon azaltılmış olmaktadır. Zira bağlığın üst yamaçlarında erozyon nedeniyle gelişen açıklıklar gözlemlenmiştir. Nitekim erozyonu azaltmak için uygulanabilecek en kolay yöntemlerden biri, toprakların eşyükselti eğrilerine paralel şekilde sürülmesidir. Eğimi %2 ila %5 arasında bulunan arazilerde uygulanması mümkün olan bu yöntemde, eşyükselti eğrilerine paralel sürüm yapıldığı için, yağmur sularının toprak yüzeyindeki akışı bir ölçüde engellenmektedir. Bir diğer yöntem ise şerit halindeki ekimdir. Eğimi %2 ila %12 arasında olan arazilerde uygulanabilecek olan bu yöntemde, oluşturulan şeritler boyunca, farklı ürünlerin yetiştirilmesi esastır (Akbulak, 2007:41). Taraçalama sistemi eğim doğrultusunu kesintiye uğratarak yağış, sulama suyu, rüzgâr gibi etkenlerle toprağın aşınmasını, eğim doğrultusunda akmasını önleyici olmaktadır. Ayrıca eğimli arazide oluşturulan evlekler, ağaçlar arasında bir patikada oluşturularak bağcılarının bahçeler arasında hareketini, ağaç bakımını, meyve hasadını kolaylaştırmaktadır. Meyvecilikten yörede ticari anlamda gelir elde edilmesinin yanı sıra, oldukça eğimli yüzeylerde bile taraçalama suretiyle tarımın yapılması ve bu sistemin erozyonu önlemedeki etkin rolü, bu tarım faaliyetinin önemli bir yere gelmesinde etkili olmuştur (Ceylan, 1995:285). Yöredeki ziraatın en önemli coğrafi karakteri de bu şekilde vadi yamaçlarında taraça tarımı şeklinde gelişmiş olmasıdır (Tarkan, 1973:115).

³ Araştırma sahasında *hendek* yapısına *evlek* de denilmektedir. Evlek, yörede genellikle ekim-dikim için oluşturulan her bir arki ifade ettiğinden kullanım şeklini birbirinden ayırmak amacıyla taş duvarla oluşturulan taraçalar için *hendek* sözcüğü kullanılmıştır.

Üzüm Yetiştiriciliği ve Meyvenin Muhafazası

Bağcılık bilgi ve emek isteyen entansif bir ziraattir. Asmanın dikilip yetiştirilmesi, aşılması, budama ve bakımı hastalıklarıyla mücadele, üzümün toplanması, kurutulması, muhafazası gibi birçok aşama bulunmaktadır (Türkoğlu, 1971:83). Güverda bağlığında yetiştirilen üzüm cinsleri yörede genel bir adlandırma ile *Güverda üzümü* olarak tanınmaktadır. Bağcılar, değişik miktarlarda yetiştirilen çeşitli cinslerdeki üzüm adlarını Turfanda, Sorek, Arhalak, Saperav, Şişvela, Rezaki, Ali Çelebi, Kürt üzümü, Şıra üzümü olarak belirtmiştir. Güverda bağlarında üzüm dışında zeytin, hurma, incir, ceviz, nar, kiraz, şeftali, dut ve armut gibi diğer meyve ağaçları da bulunmaktadır. Çeşitli meyveler yetiştirilmekte ancak asma bahçeleri içinde bu meyve türlerinden birkaç çeşidi yer almaktadır. Kendiliğinden gelişen meyve fidanlarına genellikle müdahale edilmemektedir.

Sarılcı bitki olan asmaların gövdesini taşıması için asma köklerinin yanında *barna* denilen kuru, uzun ve budaklı ağaçlar çakılmaktadır. Bunun için de yakın çevredeki bitki örtüsünden temin edilen ardıç ağaçlarından yararlanılmaktadır. Bağcılar, ardıç ağacının seçilmesinde, bu ağacın suya karşı dayanıklı olması, uzun yıllar çürümemesi ve sağlamlığının belirleyici olduğunu ifade etmiştir. Asma bahçelerinde gelişen ve kesilmeyen diğer meyve ağaçları (nar, ceviz) barna gibi işlev görmektedir. Güverda bağlarını kullanan bağcılar, vadi yamaçlarında hayvan otlatma esnasında bağlarda kullanılmak üzere çevredeki ardıç ağaçlarından sırım temin ederek bağlara taşımışlardır. Toprağın verimliliği için ilkbahar aylarında ağaç dipleri çapalanarak toprağa hayvan gübresi karıştırılmaktadır. Bu işlemten sonra ise gübrelenen alanlar sulanmaktadır.

Bağın sulanması mayıs ayının son haftasında başlamakta hasadın başlamasından yaklaşık 2-3 hafta öncesine kadar devam etmektedir. Ana sulama kanalı bağlığın üst tarafından geçirilmiş ve buradan her bahçeye sulama arkaları ayrılmıştır. Bahçeler içinde yapılan beton havuzların dışında, bağlık çevresindeki kaynak sularıyla oluşturulan göletler sulamada yararlanılmaktadır (Fotoğraf:5-6-7). Bağlarda su kaynaklarının az olmasına karşın bağcılar sulama sırası yapma, göletler ve havuzlar ile suyu depolama ve dayanışma içinde olarak meyve yetiştiriciliğini verimli şekilde yapmaya çalışmaktadır.

Fotoğraf: 5-6-7: Güverda Bağlarında Su Havuzu, Gölet ve Su Kanalı

Geleneksel bağcılıkta mevsim ve hava koşulları, bitki türlerindeki dönüşümler bir doğa işareti olarak takip edilmiştir. Bu işaretler bağcılıkta yeni bir işin başlayacağı zamanı göstermektedir. Buna dair uygulamalar Anadolu'nun farklı bölgelerinde görülmektedir. Örneğin, Kayseri ilindeki bağcılık faaliyetlerinde bağcılar "Gilaburu çiçeğinde bağa göçer; Erciyes'e ikinci kar yağdığında şehre inilirdi" (İmamoğlu, 2001:37) şeklindeki ifadede gerek üzüm bağlarında geçici yerleşmelere gitme zamanını gerek ekim ayında şehre dönüldüğü doğa koşullarındaki değişimlerle ilişkilendirmişlerdir. Güverda bağlarında üzüm hasadı ekim ayında başlamakta, mahsulün toplandığı bu döneme *Kağus ayı* denilmektedir. Bu hasat dönemi *bağları kağuslamak* şeklinde ifade edilmektedir. Bağcılar, üzümün aynı günlerde toplanıp hasadının tamamlanması için ortak karar almaktadır. Böylece hasadı arda kalan üzüm bağına yabancı hayvanların zarar vermesi önlenmeye çalışılmaktadır.

Üzüm çok yönlü değerlendirilen (sofralık, şaraplık, kurutmalık ve meyve suyu olarak) bir üründür (Darkot, 1963:119). Üzüm Anadolu'da da heveklik, döşemelik, pekmezlik, kurutmalık, şıralık (meyve suyu) olarak değerlendirilmektedir. Araştırma sahasında ise pekmez yapılmakta, yaş meyve halinde asılmakta (heveklik) ve meyve suyu elde edilmektedir. Üzümün bir kısmı yaş halde ya da pekmeze dönüştürülerek yerel pazarlarda satışa sunulmakta; bir kısmı ise kış ve ilkbahar döneminde yenilmek üzere muhafaza edilmektedir. Bağda toplanan üzümlerin yaş halde iken saklanmasında *bağ ambarları* kullanılmaktadır. *Üzüm ambarı* da denilen bağ ambarı tarımsal üretime dayalı bir geçim tipi ve coğrafi koşullara uyarlanmanın bir sonucu olarak gelişmiştir (Fotoğraf: 8). Güverda bağlarında 2019 yılı itibarıyla 60'a yakın üzüm ambarı bulunmaktadır. Deriner barajı öncesinde de yaklaşık 30-40 ambarın daha olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Güverda bağlarında 100'e yakın bağ ambarının kullanılmış olduğundan söz edilebilir. Üzümün, hasadın hemen ardından muhafaza

edilmesinde bağ ambarı önemli işleve sahiptir. Ambarlar, 25-30 yıl kadar öncesinde bağlığın köy yerleşmelerine uzaklığı nedeniyle konaklama ihtiyacını karşılama ve gündelik işler sırasında dinlenme yeri olarak da kullanılmıştır.

Fotoğraf 8: Güverda Bağlarında Bulunan Bağ Ambarları (29 Ekim, 2019)

İki katlı ambarların üst katı sonbahardan ilkbahar aylarına kadar tamamen üzümler için kullanılmaktadır. Üzüm toplandığı gün içinde bağ ambarlarına yerleştirilmekte ve 5-6 ay boyunca (kasım-nisan) muhafaza edilebilmektedir. Bu süreçte üzümün uzun süre muhafazasında;

- Üzümü toplama, taşıma işlemlerinin bağ içinde yapılması,
- Doğal muhafaza ortamı sağlayan ambarlar,
- Üzüm salkımlarını yerleştirme ve bunda kullanılan araçların özellikleri etkili olmaktadır.

Kağuş yapılmasının ardından ev ihtiyacı kadar olan üzüm köylere taşınmaktadır. Kalan üzüm ise toplanmasının hemen ardından salkımlar halinde ambar içinden asılmaktadır. Üzümün uzun süre çürümeden muhafazasında üzüm cinsi önemli olmakta, yetiştiriciler üzümü buna göre ayırt etmektedir. Yaş üzüm, çabuk bozulan ve taşınması zor olan bir meyvedir. Bu nedenle daha çok yetiştirildiği bölgelerde değerlendirilir (Türkoğlu, 1971:85). Ambarlar, üzümün bağa en yakın mesafede depolanmasını sağlamakta, köylere taşınmasına gerek kalmamaktadır. Bu sayede köy yollarında taşınırken zedelenmesi önlenen meyvenin bozulması gecikmiş olmaktadır. Üzümün uzun süre yenilebilecek şekilde ambarda saklanabilmesinde üzümün yerleştirilme şekli de önemli olmaktadır. Ambarlar, kalın tahtalardan oluşmakta ve pencere bulunmamaktadır. Bu sayede nem, ısı, ışık, havanın etkisi ve böceklerin içeri girmesi önlenmeye çalışılmıştır.

Üzümler toplandığı gün içinde ve salkım halinde asılmaktadır. Bir ambar odasına yaklaşık 100-120 kg kadar üzüm salkımı ve yaklaşık 70-80 adet kav asılabilmektedir (Fotoğraf: 9). Öncelikle salkımlar, kav denilen ağaç dallarına geçirilmekte ve ambar tavanından asılmaktadır. Üzüm salkımlarının asıldığı askılar tamamen ahşaptan oluşmakta ve ağaç dallarının budaklı olması tercih edilmektedir. Üzüm asılan kavlar, genellikle bağlığın yakın çevresinde yetişen *karaçalı* (*Paliurus spina-christii* Mill.) bitkisinden yapılmaktadır. Kavlar aralıklı olarak asılmakta ve üzümlerin birbirine temas etmesi önlenmektedir. Üzümün zeminle teması ve birbiriyle iç içe olması erken çürümesine neden olmaktadır. Bu nedenle bağcılar üzümün kavlar ile asmayı atadan gördükleri bir yöntem olarak yaptıklarını ifade etmiştir. Bazı bağcılar ise salkımların sıvı olarak bir süre daha canlılığını destekleyeceği düşüncesiyle salkım saplarına üzüm daneleri geçirmektedir.

Güverda bağlarında üzüm salkımları, asma üzerinde olduğu gibi, ağaç dallarından asılarak doğal yetiştirme ortamına benzer şekilde muhafaza edilmektedir. Üzümün asılarak muhafazası ve bu yöntemde bir başka bitkinin kullanılması bağcılarının yararlandığı bir ekolojik sinerji olarak düşünülmektedir.

Üzümlerin çok azı ve kısa sürede yenilecek olanları ambar tavanına serilmektedir. Üzümler nadir de olsa zemin üzerine konulmadan önce altlarına yün dokuma cecimler serilmektedir. Bu yöntemlerle üzümler salkım halinde ve yaş olarak ilkbahar dönemine kadar saklanabilmektedir. İlkbahar dönemine doğru üzümlerin suyu çekilerek büzüşmekte ve biraz daha tatlılaşmaktadır. Üzümler bu haliyle kış boyunca hem yetiştiriciler tarafından yenilmekte hem de köy pazarlarında kilogramı 8 - 15 lira arasında değişen fiyatlarla satışa sunulmaktadır.

Üzümün muhafaza şekli, cinsinin özelliklerine göre değişmektedir. Örneğin, döşemelik üzümün özelliği dayanıklı, kalın ve sert kabuklu oluşlarıdır. Bunların belli başlıları tütünü, bulgarı, keçimemesi, zoruktar, eldaş, ırazgı (rezzakı) gibi türlerdir. *Heveklik* olarak iğde dallarına asılıp bütün kış hatta bahara kadar yenebilen üzümün başta gelen özellikleri de salkımının seyrek ve tanelerinin dayanıklı, iri oluşudur. Bu özellikleri taşıyan üzümün başında genel olarak *buludu* denilen fakat siyahı beyazı ve bulut renklisi de bulunan cins ile *dirmit*, karalık ve parmak üzümü sayılabilir. Bu sayılan türler Kayseri bağlarında en çok yetiştirilen hâkim cins üzümlerdir. Üzümler, bağların budanmasına kadar, *aristag* denilen ve tokananın serin bölümünü teşkil eden yerde veya zerzemmi denilen bodrum katlarında muhafaza edilmiştir (Erkiletlioğlu, 2017: 60)

Fotoğraf 9: Üzüm (Bağ) Ambarlarının İçi: Salkımların Asılarak Ve Serilerek Ambara Konulması

Üzümün geleneksel olarak ve farklı yöntemlerde kurutulması veya saklanması, iklim özelliklerinin etkisine karşı geliştirilen çözümlerdir. Örneğin Ege Bölgesi'ndeki gözlemlerimize göre (Ör.Manisa) üzümler *sergi* denilen beton düzlükler üzerine serilerek güneş altında yaklaşık bir hafta içinde kurutulmaktadır. Sergiler, yağmur ihtimaline karşı suyun akışa geçerek üzümlerin kurummasını geciktirmemesi amacıyla %10-15 eğimli olmaktadır. Üzümlerin kurummasını hızlandırmak amacıyla zeytinyağlı karışımlar ile soğuk bandırma yöntemi uygulanmaktadır. *Kış üzümü* denilen üzüm türü ise kış döneminde kapalı mekânlarda saklanmaktadır. Ege bölgesinden farklı topografyanın olduğu ve iklimin yaşandığı araştırma sahasında ise üzüm kurutulmuş değil yaş hali ile muhafaza edilmekte ve bunun birçok nedeni bulunmaktadır. Nem ve bulutluluk oranının fazla olmasının etkisiyle meyvenin açık alanda kuruması güçleşmektedir.

Güverda bağları ve yakın çevresinin nem oranına dair bir ölçüm ve veri olmamakla birlikte üreticilerin ifadesine göre Deriner barajının su tutmasından sonra nem oranı artmış ve bu durum ise üzümlerin eskisi kadar uzun süre muhafaza edilmesini olumsuz etkilemiştir. Yüksek nem oranı mahsulün uzun süre muhafaza edilmesini güçleştirmektedir. Çünkü vadinin mevcut iklim koşulları içinde üzümler zamanla suyunu çekmekte ve bahara kadar yenilebilir şekilde kalmaktadır. Baraj inşaatları süresince etrafa yayılan toz nedeniyle meyveler gelişemediğinden verimin düştüğü, bitki hastalıklarının görülmeye başladığı belirtilmiştir.

Ambarlardaki üzümlerin bir sonraki yılın hasat dönemine kadar yenilebilir şekilde kalması ve yeni hasadın mahsulüyle aynı ambara konulması *üzüm üzümüne değmesi*, *üzüm üzümüne kavuşması* şeklinde ifade edilmektedir. Baraj gölünden kaynaklanan artan nem nedeniyle üzümlerin artık bu kadar uzun süre sağlam kalamadığı belirtilmiştir. Değişen çevre koşullarının bağcılığa olumsuz etkisi; "bağlar, iki yüz metre kadar daha aşağı doğru uzanıyordu. Bu araziler istimlak oldu, bir tarafta yeni evler de yapıldı. Barajlar yapıldı kadar üzümleri bir sonraki hasat dönemine kadar saklayabiliyorduk. Geçen yılın üzümü ile bu yılın üzümünü aynı ambara koyuyorduk. Şimdi üzüm dalında çürümeye başladı" şeklinde ifade edilmiştir. Çoruh Nehri üzerinde yapılan Deriner Barajı inşaatları, baraj gölü, yeni yolların yapılması ile arazi yapısı yer yer bozulmuştur. Barajın su tutmaya başlamasından sonra Güverda bağlarında küçük çaplı heyelanlar meydana gelmiştir.

SONUÇLAR

Kuzeydoğu Anadolu'da Artvin ilinin Berta (Okçular) çayı vadisinde yer alan Güverda bağlarında, tarımsal üretim yerel coğrafi koşullara bağlı kalınarak gerçekleştirilmiş, arazi insan eliyle şekillendirilerek tarım alanına dönüştürülmüştür. Güverda bağları, tarıma uygun arazinin çok az olduğu bu yörede, insanın doğa kanunlarına uyarak ondan nasıl faydalandığı konusunda güzel bir örnek oluşturmaktadır. Alçak vadilerin meyve yetiştiriciliğine uygun olan yerel iklim ve toprak özellikleri değerlendirilerek tarım arazileri geliştirilmiş, vadi yamacındaki kolüvyal toprakların tarım arazisi olarak kullanılabilmesi için taraçalama yöntemi uygulanmıştır. Arazinin eğimli olması, toprağı tutacak gür bitki örtüsünün gelişmemiş olmasına karşın yöre halkı bu koşulları kendi lehlerine çevirmek için dikili alanlar oluşturmuşlar, eğimli arazilerden bu şekilde faydalanmışlardır. Toprak tutucu özelliği olan meyve ağaçları ve taraçalar ile su ve rüzgâr erozyonunun önüne geçilmiş, mevcut topraklar muhafaza edilmiştir.

Güverda bağlarında yetiştirilen üzümler yörede "*Güverda üzümü*" olarak tanınmıştır. Üzümler için bağ alanında doğal depolama mekânı olan bağ ambarları kullanılmıştır. Üzüm, ihtiyaç halinde ambardan alınmış, kış döneminde hem ailelerin meyve ihtiyacı karşılanmış hem de dönem dönem az miktarda satışa sunulmuştur. Böylece yerelde üretilip muhafaza edilen üzüm yine yakın çevrece satın alınarak üreticiye ek gelir sağlamıştır.

Üzüm yetiştiriciliğinde, Güverda bağları çevresindeki doğal bitki örtüsündeki çalı ve ağaç türlerinden yararlanılmıştır. Amaca uygun şekillendirilen ağaç malzemeler yıllarca kullanılmış ve bu sayede her yıl yeni ağaç ve çalılara ihtiyaç duyulmamıştır. Kıraç yamaçlar arasında yetiştirilen meyve ağaçlarında, uzak dallarındaki meyveler kolay ulaşılamamasının da etkisiyle bırakılan meyveler çevredeki pek çok canlının beslenme kaynağı olmuştur.

Dar alanlı doğal çevre koşulları (yerel ekosistem ve iklim) yerel halk tarafından tanınmış, bu sayede bu yörede yerel ekolojik bilgiye dayalı olarak sürdürülebilir bir tarım mümkün olmuştur. Bağcılık yapan insanlar; yörenin bitki örtüsü ve bitki çeşitliliği, toprak yapısı, toprak verimliliğini sağlama, arazi kullanımı gibi konularda asırları aşarak gelen büyük bir bilgi birikimine sahiptir. Yerel halk, uzun yıllar sürdürdüğü tarımsal faaliyetlerde yakın çevredeki doğal çevre unsurlarını tanınması ile gelişen yerel ve geleneksel bilginin doğal kaynak kullanımı ve sürdürülebilirliğin sağlanmasındaki önemini bu yüzden çok iyi bilmektedir. Yöre halkının fiziki çevreyi; yerel özellikleri dikkate alarak ve o özelliklere uyum geliştirerek dengeli ve sürdürülebilir kullanımı kendilerine ekolojik ve ekonomik yararlar sağlamıştır.

EXTENDED ABSTRACT

GEOGRAPHICAL FEATURES AND CULTURAL ECOLOGY OF GÜVERDA VINEYARDS

INTRODUCTION

Güverda vineyards located in the valley of Berta (Archers) stream of Artvin province in North-eastern Anatolia agricultural production is carried out depending on local geographical conditions the land is shaped by the human hands and the crops obtained have been harvested by traditional methods for centuries and it is one of the few corners of Turkey is stored. In the region where there is very little land suitable for agriculture obeying the human laws of nature in difficult geographical conditions to human-nature harmony so it is a good example of ecology. Preservation of the obtained crop for a long time and in this way methods developed by the local people to human - nature harmony that's it is a good example of cultural ecology. In this research, grape cultivation as a branch of fruit growing in Güverda Vineyard, their harvest, past to present food preservation methods used to prolong the expiry period (shelf life) and the cultural features ongoing for centuries, have been emphasized. In agricultural methods, the principle of "adaptation to nature instead of fighting it" is being discussed as an alternative (Beus and Dunlap 1990). Sustainable methods in agricultural land use, the relationship between rural economy and the physical and human environment etc. have also been a focus in agricultural geography research (Akbulak 2007; Arı 2001, 2003; Türkeş 2014).

In different parts of the world some research has been done on grape cultivation and traditional ecological knowledge. Some of these; Falıan (2016) stated that developing land use in grape cultivation provides ecological stability because he mentions that these environments have a unique soil cover physiognomically. Supuka et al., (2011) asserts that viticulture forms a valuable part of the cultural landscape through the development of vineyards with the long-term impact of human activities on areas with suitable environmental conditions; Abbona et al., (2017) questioned the validity of traditional ecological principles in viticulture, which is carried out in two different ecological environments.

According to Berkes (1999), "Traditional Ecological Knowledge" includes the knowledge of a society regarding the use and management of natural resources. The main factor in cultural ecology; when using the physical environment, is allowing the physical environment to be renewed and to maintain its ecological balance (Korkmaz and Gürbüz 2008: 3).

In traditional farming methods, the majority of farmers have to do agriculture in small lands in unsuitable (marginal) environments by using local agricultural knowledge (Türkeş, 2004:77). Ecosystems based on agriculture have emerged during the social and cultural development of humanity (Wilson, 1999). In traditional agricultural methods, the information of successful adaptation trials obtained from the environment and ecosystems tend to pass from generation to generation (Wilken, 1987). Practices that come as agricultural heritage offer cultural and environmentally sensitive services (Altieri, 2004). This kind of experimental information consists of the generalized observations of the experiences of traditional ecological knowledge holders (Usher, 2000). This information varies according to the ecosystems utilized (Steward, 1968).

RESEARCH AREA

Güverda vineyards are located within the borders of Artvin province in the Eastern Black Sea Region, on the right slope of the Berta Stream valley, which is one of the branches of the Coruh River. Sakalar (Saltetra) villages are in the north of the Güverda vineyards and Cimenli (Cimerk) villages in the southwest; there is Deriner reservoir from east and southeast direction.

Güverda vineyards are 24 km from the city center, 1.5-2 km from Sakalar and Çimenli villages, and approximately 6 km from Ortaköy village. The vineyard area extended to the valley floor before Deriner reservoir construction. In its current form, Güverda vineyards cover an area of approximately 510 acres.

METHOD

In this study, qualitative research method has been used and this aims to understand human behavior that takes place in the natural environment (Yıldırım and Şimşek, 2013: 49). In ethnographic studies the researcher needs to identify a group or area in which the same culture are shared (Kothari 2004; Mertens 2014). Data acquisition depends on two basic data sources; oral reports obtained from observations and interviews (Gürbüz and Şahin, 2014:371). Observation provides some original insights for the future while at the beginning of the study (Özgüç, 1984: 64).

In this study, the data were obtained using the participatory observation and face-to-face interview technique. Experiences, attitudes, thoughts, intentions, interpretations are tried to be understood through interviews (Yıldırım and Şimşek, 2013: 148). A semi-structured interview form was prepared for the interviews. Thereby the researchers try to get closer to the world from the participant's point of view (Berg and Lune 2015: 137). In the development of the semi-structured interview form; Berkes 1989, 1999; Arı 2003, 2017; Huntington 2000 has been used.

Basic questions of the research are created to address;

- * How land use develops in vineyards,
- * How the existing land is converted into agricultural land,
- * How soil fertility is ensured,
- * How to benefit from physical environmental elements in grape growing,
- * Where and how the grapes are kept,
- * How environmental changes affect the cultivation and conservation of grapes.

A total of 12 people between the ages of 55 and 82 living in the villages (Sakalar, Ortaköy, Gökçe and Çimenli) using the vineyard on Güverda have been interviewed face to face. Each interview lasted between 40 minutes and 55 minutes.

FINDINGS

In the study area, narrow and deep valleys have developed (Sever, 2001: 62-91) and its geological unit consists of Jurassic-Cretaceous and Upper Cretaceous-Eocene volcanic series and sedimentary rocks (Demirsu, 1954: 6). There is a climate type similar to the Mediterranean climate characteristics (Ceylan, 2001: 54). The agricultural lands of the central district are layered according to their altitude step as; 1974 ha agricultural area at 500-750 m, 1938 ha agricultural area at 750-1000 m, and 1678 ha agricultural area at 1000-1250 m. (Yavuz Özalp et al., 2013: 302-308). Generally, the vine needs 1300 hours of sunbathing during a vegetation period (Göktaş, 2008: 3). Vine easily adapts to regions where annual rainfall falls to 500 mm (Doğanay, 2015: 322-323). The Berta Valley is one of the deep river valleys under the shadow of rain, depending on the relationship between altitude and rainfall (Atalay, 2010).

There is a little agriculture on the slopes (Sever, 2001: 91-211). The most suitable soils for vine are loamy soils (Çelik, 2007), which show ideal development in medium permeable soils (Boyer, 1998: 96-97). Colluvial soils are well-drained and suitable for viticulture (Kaplukan, 2014). Vineyards do not develop ideally in calcareous and lime-free brown forest soils (Dizdar, 2003: 136). Artvin is a medieval city whose foundation is not very old (Tuncel, 1992: 420). In 713 BC, it became a settlement area for the Saka (Scythians) (Kırzioğlu, 1953: 68-70). City of Artvin, Ardahan and Kars were established with the Gyumri (2 December 1920) and Moscow (16 March 1921) treaties (Gök, 2008: 90). It is stated that in 1910 Muslim Georgians lived in the village of Berta (Topçışvili and Gutidze, 2019: 33). There were 991 people, including 521 men and 470 women in Berta village, and 33 people in 8 households in Cmerki (Çimenli) (Zeki, 1927: 21-146). Land utilization activities used for different social and economic purposes (Doğanay, 1994: 62) vary according to local conditions. The most important geographical character of the agriculture in the region has developed in the form of terrace agriculture on the slopes of the valley (Tarkan, 1973: 115).

In Güverda Vineyards, a *terrace* has been formed on the valley slope and agricultural areas have been developed. Due to the sloping terrain, flat lands suitable for planting has been created by a terrace forming method called "Hendek" and "Evlek" and stone walls were built to prevent soil from drifting. It is essential to grow different crops along the strips created in this method on land slopes of between 2% and 12% (Akbulak, 2007: 41). In viticulture, dry juniper trees called "barna" are piled near the vine roots to carry the vine trunk. Harvested grapes are kept in the vineyards for a long time. Grapes are hung inside the barn by means of branches made of gorse plants. The preservation of the grape by hanging and the use of another plant in this method is considered as an ecological synergy that the vines benefit from. There are many stages such as planting and growing the vine, grafting, pruning and care (Türkoğlu, 1971: 83). Grape is a versatile product (for table, wine, dried and fruit juice) (Darkot, 1963: 119). In traditional viticulture season and weather conditions

have been followed as a sign of nature. For example, in the viticulture activities in Kayseri province, the vine growers “go to the vineyard when Gilaburu flower blossom; are back in town when the second snow fall in Erciyes” (İmamoğlu, 2001: 37; Erkiletlioğlu, 2017: 60).

CONCLUSIONS

In this research, grape cultivation as a branch of fruit growing in Güverda vineyard, their harvest, past to present food preservation methods used to prolong the expiry period (shelf life) and the cultural features ongoing for centuries, have been emphasized. These characteristics are also a good example of the cultural ecology resulting from the harmony of local people with the local geographical conditions

In the Güverda vineyards, agricultural production was carried out in accordance with local geographical conditions and the land has been transformed into an agricultural area by manpower. Although the land is sloping and the lush vegetation to hold the soil is not developed, the local people have created planted areas to turn these conditions in their favor. Water and wind erosion was prevented and existing soils were preserved with fruit trees and terraces that have soil-holding properties. Vineyard warehouses, which are natural storage areas for grapes, were built in the vineyard area.

In grape cultivation shrubs and trees of natural vegetation were used around the Güverda vineyards. Local and narrow area natural environmental conditions (local ecosystem and local climatic conditions) have been recognized by local people, in this way, a sustainable agriculture based on local ecological knowledge has been possible in this region.

Kaynakça / References

- Abbona, E. A., Sarandón, S. J., Marasas, M. E. & Astier, M. (2007). Ecological sustainability evaluation of traditional management in different vineyard systems in Berisso, Argentina. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 119(3-4), 335-345.
- Akbulak, C. (2007). İznik Gölü Havzası'nda arazi kullanımının seçilmiş köyler üzerinde incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, 15, 24-48.
- Altieri, M. A. (2004). Linking ecologists and traditional farmers in the search for sustainable agriculture. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 2(1), 35-42.
- Arı, Y. (2001). *Visions of A Wetland: Linking Culture and Conservation at Lake Manyas, Turkey*. UMI: An Arbor, U.S.A
- Arı, Y. (2003). Manyas Gölü'nün kültürel ekolojisi: Tarihi süreçte adaptasyon ve değişim. *Türk Coğrafya Dergisi*, 40(1), 75-97.
- Arı, Y. (2017). Çevresel determinizmden politik ekolojiye: Son 100 yılda Dünya'da ve Türkiye'de insan-çevre coğrafyasındaki yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(37), 1-34.
- Atalay, İ. (2010). *Uygulamalı Klimatoloji*. İzmir: META Basım Matbaacılık.
- Berg, B. L. & Lune, H. (2015). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Çev: H. Aydın). Eğitim Yayınevi, Konya.
- Berkes, F. (ed.). (1989). *Common property resources: Ecology and community-based sustainable development*. London: Bellhaven Press.
- Berkes, F. (1999). *Sacred Ecology*. (2th Editing), Routhledge, New York and London.
- Berkes, F., J. Colding, & C. Folke. (2000). Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management. *Ecological Applications*, 10, 1251-1262.
- Beus, C. E. & Dunlap, R. E. (1990). Conventional versus alternative agriculture: The paradigmatic roots of the debate. *Rural Sociology*, 55(4), 590-616.
- Boyer, J.D. (1998). *Geographic Analysis of Viticulture Potential in Virginia, Masters of Science in Geography*, Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University, (48, 96-97) C, Blacksburg-Virginia.
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. (Geliştirilmiş 11. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Ceylan, S. (1995). *Artvin yöresinin coğrafi etüdü*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum).
- Ceylan, S. (2001). Artvin yöresinde geçici yerleşmelerden olan bağvelelerinin üç farklı örneği: bağevi, üzüm ambarı ve koğlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 52-70.
- Çelik, S., (2007). Bağcılık (*Ampeloloji*) Cilt-1. Genişletilmiş 2.Baskı. Trakya Üniversitesi, Tekirdağ: Avcı Ofset.
- Darkot, B., (1963). *Türkiye İktisadi Coğrafyası*. (Genişletilmiş Üçüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları: No:1001.
- Demirsu, A. (1954). *Çıldır-Posof-Şavşat-Kemalpaşa Bölgesinin Jeolojik Etüdü Hakkında Memuar*, MTA Rapor No: 2377, Ankara.
- Dizdar, M.Y. (2003). *Türkiye'nin Toprak Kaynakları*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Teknik Yayınları No: 2.
- Doğanay, H. & Coşkun, O. (2015). *Tarım Coğrafyası*, (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi, s. 488
- Doğanay, H. (1994). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Erzurum: Atatürk Üniv. Yay.
- Erkiletlioğlu, H. (2017). Bir zamanlar bağa göçme ve bağdan inme ritüelleri, *Şehir Kültür Sanat Dergisi*, 10. Sayı, s.53

- Faltan, V., Pírová, L. & Petrovič F. (2016). Detailed mapping of geocomplexes in the vineyard landscape. *Folia Oecologia*, 43(2), 138–146.
- Gök, N. (2008). Artvin Livası'nın Anavatan'a katılışı sırasındaki durumuna ilişkin belgeler. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 11(41), 89-104.
- Göktaş, A. (2008). "Üzüm Yetiştiriciliği", Eğirdir Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü, Yayın No: 18, Isparta. 19 Haziran 2020 tarihinde http://www.marim.gov.tr/bilgi_kaynagi/uzumvet.pdf adresinden edinilmiştir.
- Huntington, H. P. (2000). Using traditional ecological knowledge in science: Methods and applications. *Ecological Applications*, 10(5), 1270-1274.
- İmamoğlu, V. (2001). *Kayseri Bağ Evleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kapluhan, E. (2014). Ziraat coğrafyası açısından bir inceleme: Bekilli'de (Denizli) bağcılık. *Coğrafya Dergisi*, (28), 36-54.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul: İşıl Matbaası.
- Korkmaz, H. & Gürbüz, M. (2008). Amik Gölü'nün kültürel ekolojisi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (17), 1-26.
- Kothari, C. R. (2004). *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Age International, New Delhi.
- Mertens, D. M. (2014). *Research and Evaluation in Education And Psychology: Integrating Diversity With Quantitative, Qualitative, and Mixed Methods*. New York: Sage.
- Özgüç, N. (1984). *Beşeri Coğrafya'da Veri Toplama ve Değerlendirme Yöntemleri*. (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Sever, R. (2001). *Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın fiziki coğrafyası*. (Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum).
- Steward, J. H. (1968). Cultural ecology. *I.E.S.S.*, 3, 337-344.
- Supuka, J., Verešová, M. & Šinka, K. (2011). Development of vineyards landscape structure with regard to historical and cultural values. *Ekológia (Bratislava)*, 30, 229-238.
- Şahin, F. & Gürbüz, S. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. İstanbul, Şişli: Seçkin Yayıncılık.
- Tarkan, M. T. (1973). *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşerî ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Topçışvili, R. & Ğutidze, İ. (2019). *XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarındaki Rus Belgelerinde Şavşeti ve Klarceti Yer Adları* (Gürcüce-Türkçe-İngilizce), Tiflis.
- Tuncel, M. (1992). *Artvin*. (Cilt: 03). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Tümertekin, E. & Özgüç, N. (2002). *Beşeri Coğrafya İnsan-Kültür-Mekân*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Türkeş, M. (2014). İklim değişikliğinin tarımsal gıda güvenliğine etkileri. *Türk Tarım-Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 2(2), 71-85.
- Türkoğlu, A. (1971). *Gıda Maddeleri İktisadi Coğrafya*. 1.Kitap. İst. Matbaası.
- URL-1 09 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/KirsalkalkinmaOzellhtisasKomisyonuRaporu.pdf> adresinden edinilmiştir.
- URL-2 01 Ağustos 2020 tarihinde <https://artvin.tarimorman.gov.tr/Belgeler/ARTVI%CC%87N%20faaliyet%20raporu%202017.pdf> adresinden edinilmiştir.
- URL-3 12 Nisan 2020 tarihinde <http://www.hopam.com/icerikdetay.php?iid=1641>, adresinden edinilmiştir.
- URL-4 20 Mayıs 2020 tarihinde <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru>, adresinden edinilmiştir.
- Usher, P. J. (2000). Traditional ecological knowledge in environmental assessment and management. *Arctic*, 53(2), 183-193.
- Wilken, G. C. (1987). *Good Farmers: Traditional Agricultural Resource Management in Mexico and Guatemala*. Berkeley: University of California Press.
- Wilson, D.J. (1999). *Indigenous South Americans of The Past and Present: an Ecological Perspective*. Boulder: Westview Press
- Yavuz Özalp, A., Akıncı, H. & Temuçin, S. (2013). Determining topographic and some physical characteristics of the land in Artvin city and investigating relationship between these characteristics with land cover. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 14(2), 292-309.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (9. Genişletilmiş Baskı) Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zeki, M. (2010). *Artvin Vilâyeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiye (1927)*, (Haz. Muammer Demirel), İstanbul: Yusufeli Belediyesi.